

УДК 303.446.4=161.2(477.7)''18/19''

О. В. Скороход

ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО ВКЛЮЧЕННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ ДО ВНУТРІШНЬОГО РИНКУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ДОРЕФОРМЕННОЇ ДОБИ

У статті здійснено історіографічний аналіз наукового доробку з проблеми урядової політики Російської імперії по інкорпорації південноукраїнського терену до загальноімперського господарського організму у сфері внутрішньої торгівлі у період з другої половини XVIII ст. до 1861 р. Аналіз дозволив зробити висновок про те, що майже за 200 років учені нагромадили великий фактичний матеріал, зробили узагальнення та визначили напрями наукових студій по вивченню проблеми. Встановлено, що комплексному дослідженню проблема ще не піддавалась.

Ключові слова: історіографія, Південна Україна, дореформений період, економічна політика, торгівля, ринок, економіка України

У другій половині XVIII ст. Російська імперія значно збільшила свою територію – були приєднані Крим, Північне Причорномор'я, Приазов'я та Передкавказзя, Правобережна Україна, Білорусь, Литва і Курляндія, а також Колимські степи, Аляска і Курильські острови. Збільшилися економічні ресурси, прискорювався процес первісного нагромадження капіталу, в тому числі за рахунок експлуатації національних країн, зростали обсяги внутрішньої торгівлі. Проте питання формування єдиного українського внутрішнього ринку ще й досі остаточно не вирішене в історичній науці, а регіоналізм залишився характерною рисою українського господарства, тож все це у сукупності підносить актуальність нашого дослідження.

Метою нашої розвідки є узагальнення досить вагомого доробку вчених з проблеми урядової політики по інкорпорації Півдня України до господарського комплексу Російської імперії у дореформений період. Вивчення інтерпретації в історіографічній спадщині означеної проблеми дозволить бодай узагальнити провідні успіхи у її дослідженні. Автор не претендує на вичерпність переліку проаналізованих праць та остаточної зроблених висновків.

Становлення проблеми української економіки як самостійного предмета дослідження в науковій думці вперше охарактеризував О. Оглоблін [67]. При цьому, зображаючи сучасний йому стан розробки питання, він зауважив, що *"поняття української економіки ще й поднесь не усталене ні в науковій літературі, ні в широких колах громадянства"* [67, с.165], а наукове її дослідження починається аж після 1917 р. В такому контексті цілком закономірним був той факт, що вчені та громадські діячі ще не могли виокремити український терен, а тим паче південний його регіон як об'єкт російського економічного впливу. Згідно статті О. Оглобліна, у працях дорадянських авторів мали місце дослідження розвитку загальноімперського ринку, однак аж ніяк не національних окраїн імперії Романових. Б. Винар зауважив, що *"існував територіально-економічний партикуляризм, що залишив і на сьогодні свої негативні наслідки у розвитку української економічної думки"* [10, с.15].

Новітньою і ґрунтовною студією з проблеми є історіографічний нарис Т. Гончарука по історії економіки Наддніпрянщини у XIX ст. [18], у якому присвячено окремих розділ визначенню істориками місця українського господарства в економіці Російської імперії та характеру українсько-російських торговельних взаємин. Власне Степова Україна не розглядається дослідником як особливий економічний район, проте Т. Гончаруку вдалось детально висвітлити погляди істориків на одеське порто-франко та його вплив на економіку всієї України. В хронологічному плані науковець розподілив літературу на дореволюційну, 1920-х – середини 1930-х рр. та середини 1930-х – середини 1980-х рр. У нашій розвідці ми використовуємо запропоновану Т. Гончаруком схему, доповнюючи її сучасним науковим доробком.

Т. Гончарук відмічає, що у літературі XIX – початку XX ст. *"здебільшого розглядалась торгівля лише між окремими губерніями, оскільки вся Україна як економічний організм тоді практично не розглядалась"* [18, с.10]. Перші наукові спроби вивчення та дослідження соціально-економічної історії Південної України пов'язують з ім'ям А. Скальковського. Історики тривалий час скептично ставилися до його студій, вважали їх аматорськими й незрілими, науковці і понині вказують, що помітним недоліком його праць є головним чином *"ілюстративність"* використаного матеріалу, відсутність критичного ставлення до джерел, які, до речі, він часто не зазначав [32, с.355]. Наприкінці 1840-х рр. саме А.Скальковський започаткував традицію вивчення соціально-економічної історії Південної України. У періодичних виданнях з'явилася його стаття з питань розвитку внутрішньої торгівлі і ярмаркової мережі [85], де він навів важливі статистичні дані в галузі торгівлі в контексті загальної історії *"Новоросійського краю"*, описав тамтешні ярмарки та *"сухопутні ринки"*, до певної міри схарактеризував специфіку купівлі-продажу хліба, побіжно звернув увагу на кількісний і етнічний склад купців.

Певні знання з проблеми накопичуються у статистичних дослідженнях. Наприклад, у записці Г. Соколова [89] 1848 р. про воєнне місто Єлисаветград автор зазначає, що *"взагалі ціни на сільські твори, що існують на Єлисаветградському ринку, суть відгомони одеських цін і по ним можна судити майже безпомилково про становище торгівлі в одеському порту"* [89, с.388]. Крім того автор підкреслює наявність широких торговельних зв'язків Єлисаветграда з купецтвом Херсонської, Катеринославської, Таврійської губерній і Бессарабської області.

У 1858 р. вийшла статистична праця І. Аксакова [1] з торгівлі на українських ярмарках, де описані торгові переваги Лівобережжя. Найпівденнішим з українських ярмарків названо Георгіївський у Єлисаветграді. При цьому автор робить ряд цікавих узагальнюючих висновків: 1), червоною ниткою протягнута через усю роботу ідея переміщення центру торгівлі на південь, 2), І. Аксаков наголошує, що Малоросія економічно відрізана від портів Чорного та Азовського морів і “Новоросії”, яка забезпечує себе і торгівлю хлібом та худобою, 3), бурхливий розвиток економіки півдня призвів до занепаду економіки лівого берега Дніпра – *“з тих пір як Новоросійський край зажив самостійним діяльним життям, Малоросія видно збідніла”* [1, с.13]. Отже, за І. Аксаковим, на середину ХІХ ст. Південь був економічно найрозвинутішим регіоном України, зокрема, завдяки торгівлі. Варто відзначити деструктивність ходу думки І. Аксакова – він приводить значний перелік імпортованих та російських товарів, наявних на ярмарках України, але при цьому стверджує про занепад торгівлі тут [1, с.25-27].

Загальні потреби вивчення економіки вимагали більш докладного опису прикордонних губерній, у результаті чого з'явилися воєнно-статистичні огляди Російської імперії, які містили численні статистичні дані про економіку та торгівлю Південної України. Серед таких праць важливе місце посідають збірник під редакцією полковника А. Шмідта “Херсонская губерния” [59] та збірник, присвячений географії та статистиці Катеринославської губернії під редакцією капітана генерального штабу В. Павловича [60]. Зібрані офіцерами дані дають можливість проаналізувати стан внутрішньої та зовнішньої торгівлі на Півдні України середини ХІХ ст. Суттєвим недоліком збірників є відсутність більш-менш задовільного аналізу величезного матеріалу збірника.

Перші наукові праці, присвячені українській економіці, вийшли з-під пера М. Яснопольського у другій половині ХІХ ст. Він докладно зупиняється *“на господарстві Південної України, бо там він вбачав вихід з того тупика, в якому опинилась українська економіка”* [67, с.172-173]. При цьому зроблені ним висновки суперечать тезі І. Аксакова про економічний добробут Півдня. Станом на 1870-ті рр. М. Яснопольський відмічає нерозвиненість торгівлі Степової України через, по-перше, відсутність якісних шляхів сполучення [108], що утруднювало рух товарів, по-друге, незаселеність краю [108, с.117], по-третє, *“високе мито на іноземні вироби змушують непромислові російські області переплачувати величезні суми на користь фабричних і заводських місцевостей”* [108, с.116].

А. Ляхов [57] вважав Росію та Україну господарськими метрополіями відносно колонізованих ними земель, відповідно, Заволжя та Північного Причорномор'я – *“не в кліматі, не в ґрунті, не в близькості моря слід шукати пояснення дуалізму Росії... історична роль двох центрів російської культури великоросійського ядра – басейну верхніх Волги, Дніпра й Оки і малоросійського – басейну середнього Дніпра по відношенню до нових земель Новоросії і Заволжя зводилась до ролі метрополії і колонії”* [57, с.39]. При цьому дослідник вказує, що метрополія не мала настільки розвинутої промисловості, щоб економічно експлуатувати приєднані простори, заселені переважно землеробським населенням. На думку А. Ляхова, промисловий центр і аграрний південь у відповідності до своєї економічної природи мали стати антагоністами.

Український громадсько-політичний діяч та публіцист Ю. Бачинський у праці “Україна ingredienta” стверджує, що Російська імперія не є єдиною в економічному плані – *“найсильніше економічно розвинена – польська (варшавсько-лодзьська) територія, слабше від неї – великоруська” (московсько-ярославська), найслабше – українська (харківська)”* [3, с.87]. Усі три частини конкурують між собою, до того ж сильніші – польська та “великоруська” використовують Україну як ринок збуту та вихід до Чорного моря (через Одесу). Саме економічною вигодою Ю. Бачинський пояснює небажання поляків і росіян створювати власні держави у межах етнічних кордонів [3, с.95-96].

Відомий російський економіст П. Струве наполягав на тому, що давній поділ праці між промисловою (північною і північно-центральною) і землеробською (південною, південно-східною і південно-центральною) частинами імперії розвивався все більше і окреслювався все чіткіше, що призводило до конкуренції та антагонізму Півночі і Півдня [93, с.79-80]. Зокрема, це виявилось в торгівлі хлібом – російський поміщик *“мріяв про накладення на південний хліб мита в інтересах землеробського центру”* [93, с.80-81].

У дореволюційній літературі відбулось також становлення думки про економічну роль Запорожжя, особливо в період Нової Січі (1734-1775), в господарському згуртуванні українських земель. Одним з перших цю тезу запропонував Д. Багалій [2, с.107]. Дмитро Яворницький пішов далі, заявивши: *“можна без перебільшення сказати, що вся торгівля Польщі, Литви, України і Південної Росії ХVI-ХVIII ст. була в руках запорозьких козаків і велась через їх посередництво”* [107, с.672]. Аналогічні думки висловлювала О. Єфименко [45, с.339]. Вона писала, що запорожці втягувались в торговельний рух між Туреччиною і російською Північчю. При цьому вчена наголошує, що січовики займались не лише посередництвом, а й також реалізовували на Півночі України продукти господарювання Вольностей – солону рибу, коней та овець.

У 1920-х рр. в Україні остаточно установилась радянська влада. Як основа історичних досліджень вже на кінець 1920-х рр. утвердилась тільки марксистсько-ленінська методологія, сутність якої – ідеї первинного, вирішального впливу економічного розвитку на життя суспільства, ідея класової боротьби, ідея прогресивної ролі пролетаріату і його партії в боротьбі за встановлення нового справедливого ладу [4, с.10]. На думку, О. Оглоблін *“наукове дослідження цієї проблеми [української економіки – Авт.] починається аж після революції”* [67, с.179]. Він одним з перших підняв питання часу формування єдиного українського економічного організму.

Серед факторів, що впливали на становлення єдиної української економіки О. Оглоблін визначає, по-перше, боротьбу між Російською імперією, *“Польщею та Західною Європою (головне Пруссією) за першої*

чверті 19 в.” [66, с.39] за ринок України, а по-друге, політичну й економічну роз’єднаність України, її поділ на Лівобережну, Правобережну та Південну, що тяжіли до Російської імперії, Речі Посполитої та Османської імперії відповідно. Також учений наголошує на тому, що *“Україна до кінця 18 в. не була органічно зв’язана з Росією”* [67, с.166]. В процесі консолідації української економіки О. Оглоблін вбачає важливу роль Півдня України та економічної політики російського уряду, *“який надає правобережно-українській торгівлі низку пільг, маючи на оці скерувати її до російських портів на Чорнім морі”* [67, с.166].

У рецензії на працю О. Оглобіна *“Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика”* М. Слабченко висловив думку про *“єдність української господарки в межах дніпровського водозабору, що природно зв’язується в кулак чорноморськими центрами”* [88, с.558]. У працях обох учених прослідковується тенденція вважати пріоритетним в українській торгівлі першої половини XIX ст. зовнішній товарообмін – орієнтацію української економіки на Південь, на чорноморські порти, що зв’язували Україну з європейським ринком [18, с.20]. Так, М. Слабченко зазначав, що *“на півдні старанно відносились до хліборобства, але дбаючи не про себе, а про експорт за кордон”* [87, с.39] і при цьому спростовував твердження П. Лященка про те, що хліб вивозився виключно з півдня, в той час як північна Україна обслуговувала тільки внутрішній ринок [58, с.388-424]. М. Слабченко слушно вказує, що *“зріст української хлібової торгівлі не міг бути на руку російським чорноземним поміщикам, і вони добивалися того, аби на український хліб накладувались мита в інтересах російського чорноземного господарства”* [87, с.41]. Отже, О. Оглоблін та М. Слабченко вважали Південь України тим регіоном, який зв’язав господарство українських земель в єдиний комплекс, однак перший вчений вважав, що це сталося за сприяння російської економічної політики, а на думку іншого – це був природний процес.

Схожі думки про об’єднувачу роль Півдня висловлював і Н. Букатевиц, вивчаючи чумацтво. При цьому урядову політику він вважав одним з найсприятливіших факторів розвитку чумацтва – *“коли ж у другій половині XVIII стол. московський торговельний капітал стає твердою ногою на північному узбережжі Чорного моря, то це не тільки не могло вбити чумацтва, а навпаки – сприяло його розвитку”* [8, с.36].

У 1920-х рр. відбулась остаточна імплементація до історичної науки тези про роль Запорозької Січі в економічному житті України. У працях дослідника економічної історії України XVIII ст., зокрема, зовнішньої торгівлі Лівобережжя, М. Тищенка прослідковується думка про міцність та давній характер економічних зв’язків різних регіонів України. Так, автор пише, що *“через Полтаву-ж тягся торговельний шлях з України на Запорозьку Січ, а потім степами до самого Криму... Остання [Січ – Авт.] була великим транзитним місцем цієї торгівлі”* [94, с.3-4]. Пізніше 1963 року, після вимушеної тривалої перерви, М. Тищенко опублікував в *“Українському історичному журналі”* статтю *“Про участь Лівобережної України в зовнішній торгівлі Росії у 18 столітті”* [95], де підтвердив думку про давні торгові зв’язки Півдня та Лівобережжя. Економічна вигода носила взаємний характер – М. Тищенко говорить, що коли Запоріжжя зле почувало себе без українського довозу, то не в ліпшому стані була Лівобережна Україна без кримської солі. Про широкий діапазон торговельних контактів запорожців пише і М. Кириченко [49, с.79-89].

Економіст М. Волобуєв навпаки, вбачав шкідливість царської політики для розвитку загальноукраїнської економіки та південної зокрема. Так він пише, що *“в боротьбі з українською економічною незалежністю Москва намагалася не тільки забрати цю туземну торгівлю до своїх рук (що виявилось у першій стадії в прагненні обмежити чорноморську торгівлю), але й витиснути українські товари з руських ринків та перетворити Україну на ринок для руської промисловості”* [13, с.51]. Як вказує вчений, процес дальшого розвитку колоніальної політики царату на Україні був дуже складний, оскільки в той час, як у царині чорноморської торгівлі *“знесилений український торговельний капітал іде річищем російського під його проводом, у внутрішній торгівлі помічаємо процес певної асиміляції капіталів”* [13, с.52].

У другій половині XX ст. відбулась екстраполяція поглядів учених 20-30-х рр. на історію становлення учених еміграції та діаспори. Так, О. Оглоблін наполягав на особливому становищі українського Степу – *“поміж цими двома Українами, російською і польською, лежав до кінця 18 стол. окремих величезний простір – Південної України, з давніх-давен органічно зв’язаний з цілим комплексом українських земель, але в нову добу української історії (16–18 ст.) певною мірою відокремлений від нього й репрезентований до 1775 року державою (республікою) Війська Запорозького Низового й турецько-татарськими володіннями на півночі Чорноморщини”* [65, с.10]. За переконанням О. Оглобіна, російські імперські кола так і не змогли органічно влити цей регіон до складу Російської держави, змінюючи лише його назву – т. зв. Новоросію або Новоросійський Край.

На думку іншого представника наукових кіл української діаспори Б. Винара, в кінці XVIII і на початку XIX ст. чорноморськими портами користувались передусім великі землевласники Правобережжя і, на його думку, приєднання саме Правобережної України до інших українських земель збільшує спільність господарських інтересів на цілій території України [10, с.26; 11, с.5-10]. Н. Полонська-Василенко пише, що *“відкриття вільного шляху до Чорного моря сильно вплинуло на сільське господарство”* [75, с.339]. Загалом заселення Південної України, з її запорізькими степами, та наближення до Чорного моря мали величезне значення для України, *“не зважаючи на те, що робилося все це “во славу Росії та її величі”*. Прагнення Росії заволодіти Чорноморським узбережжям збігалось з прагненням України, яка ввесь час свого історичного існування, починаючи з походів Аскольда і закінчуючи проектами Мазепи, домагалася панування на Чорному морі” [75, с.277]. І. Лисяк-Рудницький вбачав вклад Півдня передусім у формування новітньої України завдяки економічному фактору. До останньої чверті XVIII ст. *“границя на Дніпрі відділяла західно і східно половини українського етнічного простору”* [56]. Це змінилося після того, коли відкрилися чорноморські пристані. Тепер торгівля як правого, так і лівого берега переорієнтувалася в південному напрямі. Як пише учений, це був вирішальний крок до економічної інтеграції українських земель та до

створення географічно об'єднаного українського господарства – *“таким чином Південь стає економічним центром тяжіння новітньої України”* [56].

Що ж до радянської історіографії в наступний період розвитку наукових знань з проблеми (середина 1930-х – середина 1980-х рр.), то, як про це справедливо зазначив сучасний дослідник А. Ковальський [50, с.182], вона приділяла вочевидь недостатню увагу аналізу торгівлі населення Південної України в XIX ст. В післявоєнні роки науковці перейняли питання утворення “всеросійського ринку”, а саме часу його остаточного формування. За твердженням Т. Гончарука, *“історики датували його утворення в цілому від XVIII ст. до 80 років XIX ст.”* [18, с.30]. Спрямування роботи істориків визначили *“Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР”* [74], де, зокрема, зазначалось, що *“включення України в систему загальноросійського внутрішнього і зовнішнього ринку при відносно більш високому рівні розвитку продуктивних сил Центральної Росії, визначило широкі можливості економічного розвитку України і Росії в цілому. Вихід до Чорного моря мав величезне зовнішньополітичне значення для всієї Російської держави, сприяв економічному розвитку українських і російських земель”* [74, с.15,31]. У вказаному руслі і відбувалось студіювання економіки українських земель, про що йтиме мова нижче. Вважаємо за необхідне відзначити, що вихід видання *“Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР”* отримав відлуння в істориків еміграції. Так, Є. Гловінський видав статтю, де заперечував, що тісний зв'язок з Центральною Росією відіграв важливу роль в розвитку товарності степових губерній України. *“На зріст товарності сільського господарства цих районів України впливали в першу чергу великі експортні можливості, які відкривалися перед українською сільськогосподарською продукцією”* [16, с.69].

М. Рубінштейн, вважаючи, що третій, заключний етап формування ринку імперії відбувся в другій половині XVIII ст., визнавав що Лівобережна та Слобідська Україна ще не мали міцних зв'язків з цим ринком, ще в більшій мірі це стосувалося земель Правобережної та Південної України [80, с.88, 93, 99, 100]. Різний ступінь інтегрованості окремих українських губерній до т. зв. “всеросійського ринку” відзначали М. Рожкова [78], І. Ковальченко та Л. Мілов [51], Б. Миронов [61].

Б. Миронов стверджує про сформованість всеросійського ринку на кінець XVIII ст. і пише про Південь як про Новоросійський економічний регіон – Бессарабську, Катеринославську, Таврійську і Херсонську губернії [61, с.52]. Цікаво, що дослідник виділяє на території України три економічні регіони – Південно-Західний, Малоросійський (Український), Новоросійський [61, с.80]. Останній покривався густою мережею ярмарок по мірі його освоєння. *“Найважливіші з них знаходилися у жвавих торгових зв'язках як з Південно-Західним, Центрально-землеробським, Північно-Західним районами, так і між собою, збираючись у певному зручному порядку для послідовного відвідування більшості з них торговцями. Перший ланцюг ярмарків тягнувся переважно вздовж Дніпра в напрямку чорноморських портів. Другий ланцюг південних ярмарків розташовувався між Дніпром і Дінцем і тягів до азовських портів”* [61, с.226]. Лише Український район за Б. Мироновим мав переважаючі внутрішні контакти [61, с.239].

М. Дружинін [40], М. Рубінштейн [79], К. Новицький [64], П. Хромов [99], Г. Діхтяр [36] виявляють спільну позицію, згідно з якою ярмарок – найбільш типове явище внутрішнього ринку України, причому його кількісне зростання пояснювалось збільшенням ринку в цілому, а не політичними діями Петербурга.

Серед дослідників означеного тематичного напряму слід виділити спеціаліста з історії економіки власне України І. Гуржія, оскільки *“можна без перебільшення твердити: однією з “найулюблениших” тем його досліджень був розвиток вітчизняної торгівлі”* [21, с.21]. Син вченого О. Гуржій [32] та О. Гордуновський [21] детально прослідкували погляди І. Гуржія на внутрішній ринок (ринки) України. За спостереженням дослідника товаризація особливо активно проходила в поміщицьких господарствах Півдня України, дещо повільніше на Правобережжі й набагато слабкіше в межах Лівобережжя. Це пояснювалось, на його думку, насамперед розмірами господарств: більші з них раніше за інші почали працювати на ринок, а дрібні й найдрібніші господарства виробляли незначну кількість продукції, що майже вся споживалася власниками маєтків і їх прислугою. *“Ідучи назустріч поміщикам, царський уряд скасував протягом першої чверті XIX ст. всі попередні обмеження їх в торгівлі”* [29, с.133-134].

На думку І. Гуржія, в період кінця XVIII – першої половини XIX ст. відокремлені місцеві ринки поступово об'єднувалися у всеросійський ринок. У нього входили складовою частиною ринки України [30, с.6]. За тих суспільно-політичних умов компартійного диктату писати про одночасне формування з всеросійським ринком національного вважалось неприпустимим (хоча І. Гуржій впритул наблизився до твердження про наявність загальноукраїнського ринку [30, с.191, 193]). Адже в цьому, знову ж таки, певні “компетентні” особи, могли побачити і бачили деяку самостійність, “відрубність”, економічного розвитку України [21, с.21]. Такий стан речей продовжувався практично до середини 80-х рр. минулого століття, поки в країні не змінилася політична ситуація і до цього питання не повернувся О. Гуржій [34].

В умовах існуючої у радянський період в історичній науці установки про прогресивний вплив на розвиток торгівлі виробничих сил, а не царської політики, І. Гуржій вказував на заходи урядових кіл, що сприяли піднесенню внутрішнього ринку. Серед таких заходів він називає надання привілеїв купецькому стану, розширення кола торговців указами, що оформляли права торгуючих міщан та селян [31, с.40-42, 44-45]. Названо також і негативні заходи царського уряду – переважаюча підтримка дворянської торгівлі перед купецькою, державна монополія на продаж горілчаних виробів та наявність відкупної системи [31, с.48-51].

Безпосередньо історією Півдня України займалась О. Дружиніна, результатом чого стали монографія з історії краю [41-44]. Її праці містять і окремі нариси про торгівлю в регіоні. Хоча ярмарковий торгівлі сприяла колонізація Степу, “старих” ярмарок, що виникли до 1800 р., було небагато [43, с.320, 324]. В ранній період (до приєднання Криму) ярмарки концентрувались переважно в на півночі – в Єлисаветграді, Полтаві, Кременчуці, в районі колишньої Української лінії [42, с.84-85]. Дослідниця писала, що існуючий в державі

товарообмін дозволяв Україні зосередитись на розвитку сільського господарства, в чому вона здобула значних успіхів, випередивши Центральну Росію, а це забезпечило ґрунт для розвитку її власної промисловості [43, с.18]. У відповідності до існуючої в історіописанні парадигми вчена писала, що торгівля розвивалась у безпосередній залежності від сільського господарства та промисловості, стимулюючи, в свою чергу і їх розвиток [44, с.177]. Також О. Дружиніна вважала, що Південна Україна у взаємозв'язку з іншими українськими землями у першій половині XIX ст. була складовою частиною *“всеросійського ринку”* [43, с.330]. В той же час, характеризуючи становище краю напередодні реформи 1861 р. вона вказує, що *“ємність внутрішнього ринку ще була вкрай низькою, натуральне господарство продовжувало відігравати ще дуже велику роль”* [44, с.200]. У працях дослідника торгівлі міст Південної України В. Ващенка [9] та дослідника господарства Таврійської губернії С. Секиринського [82] також визначається, що головним фактором розвитку внутрішньої торгівлі регіону стало зростання виробництва продуктів сільського господарства та промисловості.

Цікавою нам видається стаття О. Дружиніної з приводу визначення В. Леніним поняття “колонія” та приналежності українських територій до когорти внутрішніх колоніальних володінь Російської імперії. На її думку, ленінська концепція дає досить чіткі відповіді на ці питання: національний гніт не є найбільш суттєвою ознакою колонії. *“Що стосується України, то тільки її південна частина (Новоросія і Буджак) володіла в XIX ст. ознаками колонії; старі ж давно заселені частини України були настільки ж далекі від положення колоній, як і інші внутрішні губернії країни”* [41, с.396]. Як пише О. Дружиніна, Північне Причорномор'я займало особливе місце в дореволюційній Росії: з 1775 р сюди рухався потік переселенців з внутрішніх районів країни і перш за все з Полтавської, Чернігівської, Київської та інших українських губерній. Таким чином, *“степові окраїни представляли собою до відомого часу колонію по відношенню не тільки до Великої Росії, але і до старих, давно освоєних районах України – поки не злилися з нею в єдине ціле”* [41, с.397].

Серед праць періоду другої половини 1930-х – першої половини 1980-х рр. слід також назвати роботи з економічної історії академіка Я. Гросула, професора І. Шульги, І. Слабеева. У працях Я. Гросула йдеться про господарство Бессарабії та її зв'язок з ринками України, насамперед південних регіонів, про близькість її до Одеського порту та західноєвропейських ринків, що створило благодатні умови для зростання товарності зернового господарства [27, с.61-79; 28, с.148-163]. Про встановлення економічних зв'язків південноукраїнських та молдавських земель писав і І. Шульга [106]. Його авторству також належить стаття, в якій показано, що Південь України відіграв важливу роль і в економіці західноукраїнських земель, що перебували в складі Австрійської імперії: *“економічні зв'язки Закарпаття з українськими та російськими землями здійснювалися, головним чином, за допомогою торговельних відносин”* [105, с.63]. Угорське королівське намісництво рекомендувало купцям використовувати в торговельних справах південний шлях, що йшов по Тисі до Дунаю, а звідти в Чорне море, в зв'язані з багатьма містами України і Росії Одеський та Херсонський порти. На закарпатськоукраїнських ярмарках у першій половині XIX ст. часто бували одеські купці [105, с.66].

Услід за Н. Букатевичем, І. Слабеев вважав, що в першій половині XIX ст., особливо напередодні реформи 1861 р., чумацька торгівля хлібом набула значних розмірів. Хліб вивозили на південь тому, що завдяки близькості портів ціна на нього перевищувала його вартість у “глибинних” губерніях України [86, с.74]. На думку вченого чумацтво сприяло зміцненню і розвитку зв'язків між окремими районами Європейської Росії [86, с.113].

Відносна політична свобода, що запанувала в історичній науці з другої половини 1980-х рр., та, особливо, з досягненням Україною незалежності, означала позбавлення від марксистсько-ленінських догм та шаблонів в наукових працях. У вітчизняних вчених з'явилась можливість досліджувати табуйовані раніше теми, а саме політику імперського уряду як фактор розвитку торгівлі на Півдні України, питання про наявність єдиного українського економічного організму, проблеми його самостійності та регіональності.

Серед праць з економічної історії, територіальні рамки яких охоплюють увесь український терен, чільне місце посідають роботи з податкової політики Російської імперії В. Орлика [68-73]. Автору вдалось дослідити не тільки загальні тенденції фіскальної складової інкорпораційних процесів царату, а й також виокремити регіональні особливості та особливості оподаткування окремих категорій населення (селян [68], іноземців [69], торговців [71]). Так, згідно його монографії, *“регіональні особливості податкової політики Російської імперії віддзеркалені в оподаткуванні купецтва та торговців трьох південноукраїнських губерній – Катеринославської, Таврійської та Херсонської, особливо ряду пільгових міст цього краю, що, з одного боку, давало значний поштовх розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі, формуванню ринкових відносин у сільському господарстві Південної України, його товаризації, а, з іншого, гальмувало розвиток місцевої промисловості”* [73, с.432]. Важливими є також методологічні рекомендації ученого при вивченні вказаної проблеми [70;72]. Правник Ю. Сокур на основі аналізу правових джерел доводить, що чумацтво – це інфраструктура, яка завжди була важливим джерелом поповнення казни, а тому законодавство того періоду, створюючи привілеї торгово-промислової верхівки, сприяло зростанню промисловості і торгівлі, зокрема через направленість правових норм на захист і розвиток внутрішнього ринку [90, с.160]. Юрист вказує на царські привілеї на торгівлю окремим особам шляхетського стану та нормативні документи, що обмежували торгівлю певними видами товарів, встановлювали державну монополію на них. Ученим зроблено актуальний для сьогодення висновок, що надмірне втручання держави щодо утиску торгівлі, обмежують підприємницьку ініціативу народних мас [91, с.10].

Найбільш відомим дослідником південноукраїнських ярмарків залишається А. Бойко, засновник наукової школи студіювання Степової України [54]. Перш за все, він виявляє комплекс джерел з історії

ярмаркової торгівлі й критично аналізує досягнення своїх попередників за цією темою [6]. Ярмарок розглянуто з позиції держави, церкви, місцевої влади; визначено його місце та значення у внутрішній та зовнішній торгівлі Південної України. Дослідник підкреслює, що незважаючи на насадження великодержавницьких традицій та контроль центральної влади, розвиток ярмаркової торгівлі залишався на відкуп ініціативи знизу [7].

У контексті розвитку історичної регіоналістики помітною є праця Г. Казьмирчука та Т. Соловйової з історії соціально-економічного розвитку Правобережної України [48], де, зокрема, відображено важливість торгівельних контактів цього регіону з Півднем у зв'язку з можливістю експортувати сільськогосподарську продукцію Правобережжя через чорноморські та азовські порти [48, с.53,87,91,93,97]. Дану тему більш детально розвинула у своїй дисертації Т. Ігнат'єва [47], проаналізувавши вплив інкорпораційної політики самодержавства на характер, обсяги і вектори розвитку торгівлі Правобережної України, особливості процесу реінтегрування торговельно-економічних зв'язків із півдавстрійськими українськими землями та все більшої інтеграції з Лівобережною і Південною Україною й історично російськими губерніями та регіонами. Дослідниця дійшла висновку, що *“завдяки транзитній торгівлі відбувалося залучення Правобережної України у світове господарство, а це виступало засобом її інтеграції з Лівобережною, Західною і Південною Україною, поглиблювало торговельно-економічні відносини між ними і водночас перетворювало цей регіон у відносно самостійний суб'єкт міжнародного співробітництва”* [47, с.10].

Окремим напрямом досліджень є студіювання хлібної торгівлі окремих регіонів України, в тому числі і Півдня, та їх економічних контактів. Заслужують на увагу роботи Д. Решетченка [77], в яких показані зв'язки Правобережної України та Південної України в галузі міжнародної торгівлі зерном наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. Згідно з дослідженнями О. Гордуновського [21-26] з історії хлібної торгівлі Півдня, царський уряд прагнув контролювати всі найголовніші фактори ціноутворення: від організації торгівлі на місцях, через оподаткування й встановлення мита на кордонах, до реалізації хліба на світовому ринку. *“Свою політику в цій сфері він проводив в основному в інтересах насамперед російських поміщиків і купців, а також іноземних неогоціантів, які мали значні капітали”* [21, с.311]. Як засвідчили деякі показники (наприклад, ціни на овес), навіть на середину XIX ст. не всі українські губернії були підпорядковані ринковій європейської частини Російської імперії й серед них Катеринославська. Регіональні ж ціни були “зорієнтовані” на чорноморсько-азовські порти, що вже свідчило про високий рівень розвитку світового ринку зерна, органічною частиною котрого з кінця XVIII ст. стала й Південна Україна [21, с.312]. Особливу увагу приділено урядовій політиці в цій галузі, реорганізації регіональної митної системи, а також факторам і чинникам ціноутворення на один з основних видів товару народів цивілізованого світу. Ученим у ряді монографій висвітлено окремі аспекти хлібної торгівлі на Півдні України у дореформений час – чисельність, етнічний та соціальний склад учасників процесу формування ринку збіжжя [26], політику Російської імперії щодо розвитку митної системи та організації хлібної торгівлі на Півдні України у XIX ст. [25].

Проблеми хлібної торгівлі на зламі XVIII – XIX вивчаються не лише істориками, а й економістами – Ю.С. Земський, І.В. Свиноус, А.М. Карпенко [46] у своїй публікації дійшли висновку, що цілком вочевидь постає та законність, що спрямованість політики царського уряду на досягнення стабільності роботи системи збуту продовольчої продукції (і в першу чергу хліба) стала запорукою утримання в належному стані усієї фінансової системи країни.

Нового поштовху здобуло студіювання ролі та значення Запорозької Нової Січі в господарстві українських земель. Зокрема, на високу товарність козацьких хуторів та зимівників звернули увагу А. Бойко [5] та О. Стрішенець [92], торгівлю Січі описав К. Гальський [14]. О. Мірущенко присвятив економічному розвитку Запорозьких Вольностей монографію [62], а дисертацію – безпосередньо політиці царського уряду на Січі 1734-1775 рр. [63]. Учений з використанням широкої джерельної бази доводить, що поступово відбираючи політичні права Нової Січі та контролюючи її економічні відносини, зокрема обмежуючи торговельні контакти з іншими регіонами України та Кримським Ханством, російський уряд приборкував цю частину імперії. Як імперська влада розпоряджалася територіями запорожців і як це вплинуло на торгівлю краю дослідили В. Козирев [52] та І. Савченко [81], довівши, що *“впровадження на півдні України російським урядом адміністративно-територіального устрою Російської імперії обумовило суттєві ускладнення в розвитку внутрішньої торгівлі”* [81, с.180]. Зокрема через запровадження нових ярмарків та ліквідацію вже існуючих, часті зміни повітових вносило значні ускладнення в здійсненні січовим купецтвом торговельної діяльності (купецтво поділялося на три гільдії, кожна з яких мала чітко визначені можливості для ведення торгівлі).

Процеси розвитку торгових зв'язків Бессарабії з Україною та реалізації українських і російських товарів на бессарабському ринку досить детально відображені в студіях молдавського ученого В. Томульця [96-98]. Російський уряд сприяв експорту продуктів землеробства з Молдавського князівства на українські ринки [97, с.18]. Про успішність урядової політики у цьому напрямку автор пише: *“скасування митної лінії на Дністрі і збільшення ввезення промислових товарів з українських та інших губерній привели до поступового витіснення з бессарабського ринку закордонного текстилю”* [96, с.107]. В контексті торгової політики царизму метрополією по відношенню до Бессарабії були також і українські землі – *“торгова політика, що проводиться царизмом в Бессарабії, носила явно колоніальний характер, про що свідчить переважання товарів і купців з українських і російських губерній”* [96, с.115].

Певного розвитку набуло наукового осмислення таке економічне явище як біржа у працях Б. Кругляка [53-54] та Р. Шиханова [102-104]. Другий автор зауважує, що уряд більше цікавило те, що підлягало фіску, а біржа, як громадська установа, не належала до прибуткових статей бюджету, тому і не було рації турбуватися про її долю [104, с.92].

У новітній українській історичній науці значна увага приділяється вивченню купецького стану. Численні наукові розвідки відомого дослідника історії української торгівлі Т. Гончарука [17-20] присвячені різним видам діяльності купецтва: його участь у зовнішньо-, внутрішньоторговельних операціях та транзиті, у забудові Одеси у першій половині XIX ст., також видатним представникам цієї суспільної верстви тощо. Купецтво як стан в Україні дослідили О. Гуржій [33], який зосередив увагу на періоді XVII–XVIII ст., та О. Донік [37-39], якого зацікавив часовий відтинок XIX – початку XX ст. Окремі публікації джерелознавчого характеру з історії купецтва Херсонської та Катеринославської губерній мають А. Гедьо та А. Зеніна [15], О. Посулько [76]. Ю. Демешко [35] з'ясував, що урядова політика щодо цієї верстви сприяла тому, що купці тримали багато важелів впливу на розвиток південноукраїнського терену. У роботах Г. Сигиди [83] стверджується, що діяльність південноукраїнського купецтва упродовж першої половини XIX століття відбувалася в умовах нищення традиційних торговельних зв'язків, форм і напрямків та привнесення, а часом й насадження, нових централізованих та контрольованих форм торгівлі. Т. Шершун [100-101], визначаючи правове становище купецтва на Півдні України, пише, що “уряд, виступаючи в ролі арбітра [між дворянством та селянством. – Авт.], був змушений ставати на бік того чи іншого стану, саме ця риса російської дореформеної дійсності і ознаменувала собою неоднозначний, частіше суперечливий характер законодавства Російської імперії та торговельного законодавства зокрема” [100, с.73].

У новітній студії з торгівлі Південної України О. Реєнта, О. Гордуновського та О. Гуржія [24] йдеться про учасників української торгівлі, які займалися реалізацією продукції не лише в межах своєї країни, а й по всій Російській імперії й навіть виїздили за кордон, визначено роль кожного стану в процесі розвитку торгівлі, відображено сутність чумацтва, як феноменального національного явища, охарактеризовано значення посередництва в економіці українців.

В результаті проведеного дослідження ми з'ясували, що в дореволюційній літературі спостерігається значну строкатість, а також антагонізм поглядів дослідників на місце південноукраїнського господарства в економічному терені імперії та наявність стійких зв'язків між окремими регіонами України, існувала також думка про давність єдності українських територій в економічному плані завдяки Запорожжю. Загалом в дореволюційний час більшість праць носили або характер статистичного збірника, або узагальненої праці з історії усього господарства імперії. В працях 20-х – першої половини 30-х рр. XX ст. вчені дійшли думки, що Південь України був тим регіоном, який зв'язав господарство українських земель в єдиний комплекс, однак ряд дослідників вважали, що це сталося за сприяння російської економічної політики, а на думку інших – це був природний процес. Погляди учених 20-30-х рр. екстраполювались у другій половині XX ст. на історію еміграції та діаспори. Для радянської історіографії другої половини 1930-х – першої половини 1980-х рр. було характерним акцентування уваги на тому, що провідним фактором розвитку внутрішнього ринку Російської імперії загалом, та південного регіону України зокрема, було зростання промислового та сільськогосподарського виробництва, при цьому нівелювалась роль урядових акцій Санкт-Петербурга, а отже царська політика не набула достатнього висвітлення в означений період. Разом з тим науковці переймалися проблемою формування т.зв. “всеросійського” ринку. При цьому час складення усіх земель Російської імперії в єдиний економічний організм за працями різних дослідників варіюється від кінця XVIII ст. до кінця XIX ст.

З переходом до лібералізації суспільства з другої половини 80-х рр. XX ст. з'явився ряд праць, що характеризують діяльність імперської влади в економічній сфері розвитку українських земель та їх південного регіону. Досліджено податкову політику, заходи уряду щодо Запорозької Січі, пільгові заохочення для купецького стану, урядові сприяння до встановлення міжрегіональних зв'язків між окремими частинами України та спрямування торгівлі до чорноморсько-азовського краю. В той же час слід відзначити, що науковий пошук фокусується переважно в хронологічних рамках другої половини XIX – початку XX ст., а праць з історії дореформеного часу порівняно мало. З урахуванням проведеного історіографічного аналізу можемо вказати на відсутність комплексного дослідження з історії економічної політики царського уряду у сфері розвитку внутрішньої торгівлі на Півдні України. Накопичений попередніми поколіннями фактичний матеріал та джерельна база, а також сучасні напрацювання по історії окремих складових такої політики відкриває перспективу появи такої праці у майбутньому.

Джерела та література

1. Аксаков И.С. Исследование о торговле на украинских ярмарках. – СПб., 1858. – 383 с.
2. Багалея Д.И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. – К., 1889. – 120 с.
3. Бачинський Ю. Україна irredenta. – Берлін: Видавництво української молоді, 1924. – 238 с.
4. Бобіна О.В. Історіографія історії України: Навчальний посібник / Олег Валерійович Бобіна. – Миколаїв, 2002. – 24 с.
5. Бойко А. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття. – Запоріжжя, 1995. – 54 с.
6. Бойко А.В. Джерела з історії ярмарок Південної України останньої чверті XVIII – першої половини XIX століття. – Запоріжжя, 2000. – 138 с.
7. Бойко А.В. Ярмаркова торгівля Південної України ост. чверті XVIII – поч. XIX ст. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). Випуск 7. – К., 1999. – С.33-39.
8. Букатевич Н. Чумацтво на Україні: історично-етнографічні нариси. – Одеса, 1928. – 95 с.
9. Ващенко В.П. Развитие капиталистической промышленности и торговли в городах Юга Украины в дореформенный период (конец XVIII в. – 1861 г.): Автореф. дис... канд. ист. наук. – Одесса, 1972. – 31 с.
10. Винар Б. Колоніалізм в Україні та інші праці. – Л., 2005. – 474 с.
11. Винар Б. Розвиток української легкої промисловості. – Денвер, 1955. – 30 с.
12. Винар Л. Наукова творчість Олександра Петровича Оглобина // Український історик. – 1970. – №01-03 (25-27). – С.5-32.
13. Волобуєв М. До проблеми української економіки //Більшовик України. – 1928. – № 2. – С.46-72.

14. Гальський К.Є. Торгівля і митна справа Запорозької Січі (друга половина XVI – 70-ті рр. XVIII ст.). – К., 2005. – 256 с.
15. Гедьо А.В. Повсякденне життя купецтва Півдня України кінця XVIII – початку XIX ст. в статистичних виданнях та працях XIX – початку XX ст. / А.В. Гедьо, А.В. Зеніна // Історичні і політологічні дослідження. – 2013. – № 4. – С. 7-16.
16. Гловінський Є. Советська концепція розвитку народного господарства України // Український збірник. – 1957. – Кн.8. – С.69-74.
17. Гончарук Т.Г. Купцы Новиковы в дореволюционной Одессе // Історичне краєзнавство Одещини. Збірник матеріалів. – Одеса, 1995. – Вип. 6. – С. 30-35.
18. Гончарук Т.Г. З історії вивчення української економіки першої половини XIX ст. : Історіографічні нариси. – О., 1999. – 152 с.
19. Гончарук Т.Г. Підрядники у будівництві Одеси в кінці XVIII ст. – I половині XIX ст. // Одеси-200. Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції присвяченої 200-річчю міста. – Одеса, 1994. – Ч. I. – С. 18-20.
20. Гончарук Т.Г. Участь купецтва в одеському транзиті першої половини XIX ст.// Записки історичного факультету. – Вип. 11. – Одеса, 2001. – С. 250-253.
21. Гордуновський О.М. Організація, розвиток та напрямки хлібної торгівлі в Україні у XIX ст. – Черкаси, 2010. – 320 с.
22. Гордуновський О.М. Український хліб і його реалізація у XVIII – на початку XX ст. (Нариси з історії та економіки) / О.М. Гордуновський, О.І. Гуржій, О.П.Реєнт. – К., 2013. – 224 с.
23. Гордуновський О.М. Регіональна специфіка наповнення ринку зерна на Півдні України у XIX ст. (напрямки, засоби та обсяги). – Черкаси, 2009. – 64 с.
24. Гордуновський О.М., Гуржій О. І., Реєнт О. П. Торгівля в Південній Україні організація товарообігу та людський потенціал (кінець XVIII – початок XX ст.). – К., 2017. – 155 с.
25. Гордуновський О.М. Політика Російської імперії щодо розвитку митної системи та організації хлібної торгівлі на Півдні України у XIX ст. – Черкаси, 2009. – 36 с.
26. Гордуновський О.М. Чисельність, етнічний та соціальний склад учасників процесу формування ринку збіжжя на Півдні України у XIX ст. – Черкаси, 2009. – 96 с.
27. Гросул Я.С. Крестьяне Бессарабии (1812-1861 гг.) – Кишинев, 1956. – 398 с.
28. Гросул Я.С. Очерки истории народного хозяйства Бессарабии (1812-1861). – Кишинев, 1967. – 203 с.
29. Гуржій І.О. Розклад феодално-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К., 1954. – 451 с.
30. Гуржій І. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 р.). – К., 1962. – 196 с.
31. Гуржій І.О. Соціально-економічні зміни та розвиток постійної торгівлі в містах України кінця XVIII – першої половини XIX ст. // УІЖ. – 1959. – № 5. – С.40-52.
32. Гуржій О. Південна Україна в процесі розвитку хлібної торгівлі XIX ст.: історіографія / О. Гордуновський, О. Гуржій // Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. – 2010. – Вип. 20. – С. 354-381.
33. Гуржій О.І. Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні. – К., 2004. – 82 с.
34. Гуржій О.І. Основні закономірності розвитку торгівлі і місцевих ринків на Україні у XVIII ст. // УІЖ. – 1986. –№ 8. – С.17-28.
35. Демешко Ю.О. Участь купецтва в реалізації імперського управління в Південній Україні в дореформений період : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. - Переяслав-Хмельницький, 2014. – 20 с.
36. Дихтяр, Г.А. Внутренняя торговля в дореволюционной России / Г.А. Дихтяр. – М., 1960. – 237 с.
37. Донік О.М. Купецьке промислове підприємництво в Україні (XIX – початок XX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2006. – Вип. XI. – С. 154-168.
38. Донік О.М. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.). – К., 2008. – 271 с.
39. Донік О.М. Соціальний статус купецької верстви в підросійській Україні наприкінці XVIII – у XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2004. – №8. – С. 86–108.
40. Дружинин Н.М. Разложение феодально-крепостнической системы в изображении М.Н. Покровского // Дружинин Н.М. Избранные труды. Социально-экономическая история России. – Книга 2 : Социально-экономическая история России. – М., 1987. – 423 с.
41. Дружинина Е.И. В.И. Ленин о развитии капиталистических отношений в южных и юго-восточных районах Европейской России // Актуальные проблемы истории России эпохи феодализма. – М., 1970. – С.375-397.
42. Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. – М., 1959. – 280 с.
43. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800-1825 гг. – М., 1970. – 384 с.
44. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825-1860 гг. – М., 1981. – 216 с.
45. Ефименко А.Я. История Украинского народа. – Вип.2. – СПб., 1906.
46. Земський Ю.С. Проблеми організації системи збуту продукції в період становлення зернового ринку України наприкінці XVIII – першої половини XIX ст. / Ю.С. Земський, І.В. Свиноус, А.М. Карпенко // Економіка та управління АПК. – 2013. – Вип. 10. – С.42-47.
47. Ігнат'єва Т.В. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України наприкінці XVIII – 50-ті роки XIX ст. : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ігнат'єва Тетяна Володимирівна. – Чернівці, 2005. – 20 с.
48. Казьмирчук Г.Д. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті XIX століття / Г.Д. Казьмирчук, Т.М. Соловійова. – К., 1998. – 174 с.
49. Кириченко М. Соціально-політичний устрій Запоріжжя (XVIII сторіччя) / М. Кириченко. – Харків, 1931. – 172 с.
50. Ковальський А.В. Торгівля Південної України першої половини XIX ст.: історіографічний аспект // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – К. – Донецьк, 2001. – Вип.16. – С.188-195.
51. Ковальченко І. Всероссийский аграрный рынок XVIII – начала XIX века. Опыт количественного анализа / И. Ковальченко, Л. Милов. – М., 1974. – 413 с.
52. Козирев В. Запорізька спадщина Південної України останньої чверті XVIII – початку XIX ст. – Запоріжжя, 2006. – 417 с.
53. Кругляк Б.А. Ярмаркова торгівля на Україні в період капіталізму // УІЖ, 1974. – № 3. – С. 36-43.
54. Кругляк Б.А. Товарні біржі в Російській імперії // УІЖ, 1992. – № 2. – С. 58-63.
55. Лиман І. Історіографія історії Південної України: видання "Наукова школа професора А.В. Бойка: персоналії та доробок" / Лиман Ігор, Константінова Вікторія // Чорноморська минувшина. – 2012. – №7. – С. 119-124.
56. Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії нової України. – Львів, 1991. [Електронний ресурс] : Режим доступу: http://uahistory.info/2012/02/02/_lisjakrudnickijj_rolja_ukrani_v_novtjij_stor.html
57. Ляхов А.Основные черты социальных и экономических отношений в России в эпоху императора Александра I. – М., 1912. – 169 с.

58. Лященко П.Г. Очерки аграрной эволюции России : Т. 1. – СПб., 1908. – С.388-424.
59. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния / Под ред. А.Шмидта. – Ч.І-ІІ. – СПб., 1863. – 595 с.
60. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Екатеринославская губерния / Под ред. В.Павловича. – СПб., 1862. – 236 с.
61. Миронов Б. Н. Внутренний рынок России во второй половине XVIII – первой половине XIX в. – Л., 1981. – 259 с.
62. Мірущенко О. Економічний розвиток Запорозьких Вольностей періоду Нової Січі. – К., 2015. – 216 с.
63. Мірущенко О.П. Економічна політика російського уряду на Запоріжжі періоду Нової Січі (1734 – 1775 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / О.П. Мірущенко. – Запоріжжя, 2010. – 20 с.
64. Новицкий К.П. Ярмарки и их роль во внешней торговле России в первой половине XIX века // Сборник научных работ. Выпуск IV Московский институт народного хозяйства имени Г.В. Плеханова. – М., 1954. – Вып.5. – С.104-124.
65. Оглоблин О. Проблема схеми історії України XIX і XX століть (до 1917 року) // Український історик. – 1971. – №01-02 (29-30). – С.10.
66. Оглоблин А.П. Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика. – К., 1925. – 232 с.
67. Оглоблин О. Проблема української економіки в науковій і громадській думці XIX – XX ст. // Червоний шлях. – 1928. – №9-10. – С.165-179.
68. Орлик В.М., Гуржій О. І. Селяни України та їх оподаткування в XVII - середині XIX ст. – Біла Церква, 2012. – 278 с.
69. Орлик В. Іноземні переселенці й колоністи в податковій політиці Російської імперії у кінці XVIII – середині XIX ст. // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Випуск 23. – К., 2007. – С.148-156.
70. Орлик В.М. Регіональні особливості податкової політики уряду російської імперії в дореформений період: проблеми методології дослідження // Гуржіївські історичні читання. – 2011. – Вип. 4. – С. 281-283.
71. Орлик В. Податковий тиск на торгівельно-промислове населення Російської імперії та реформа Єгора Канкріна 1824 р. // Вісник податкової служби України. – 2008. – Вип.9. – С.74-76.
72. Орлик В.М. Методологічні аспекти дослідження проблем податкової політики в українських губерніях Російської імперії у першій половині XIX ст. // Український історичний журнал. – 2008. – № 5. – С. 187-195.
73. Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період. – Кіровоград, 2007. – 631 с.
74. Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. – М., 1954. – 554 с.
75. Полонська-Василенко Н. Історія України : У 2 т. Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року. – 4-те вид., стереотип. – К., 2002. – 608 с. (Репринтне відтворення видання: Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Мюнхен, 1972 – 1976).
76. Посуньо О.М. Судові матеріали Катеринославської губернії як джерело до історії купецтва останньої чверті XVIII ст. // Історія торгівлі, податків та мита. - 2015. - № 1. - С. 112–119.
77. Решетченко Д.В. Хлібна торгівля Правобережної України (1796-1853 рр.) : автореф. дис. на здоб. Наук. ступ. Канд. іст. наук 07.00.01 "Історія України". – К., 2009. – 20 с.
78. Рожкова М.К. К вопросу о значении ярмарок во внутренней торговле дореформенной России (первая половина XIX в.) // Исторические записки. – 1955. – Т.54. – С.300-301.
79. Рубинштейн Н.Л. Русская ярмарка XVIII в. // Ученые записки Московского областного института им. Н.К. Крупской. – М., 1939. – Вып. 1. – С.5-28.
80. Рубинштейн Н.Л. Территориальное разделение труда и развитие всероссийского рынка // Из истории рабочего класса и революционного движения. – М., 1958. – С.88-100.
81. Савченко І.В. Адміністративно-територіальний устрій і розвиток торгівлі Південної України в останній чверті XVIII ст. // Записки історичного факультету Одеського національного університету. – 2006. – Вип.17. – С.174-180.
82. Секиринский С.А. Сельское хозяйство и крестьянство Крыма и Северной Таврии в конце XVIII – начале XX вв.: Автореф. дис... д-ра ист. наук. – Львов, 1974. – 33 с.
83. Сигида Г.А. Основні форми торговельної діяльності купецтва Півдня України упродовж першої половини XIX століття // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2010. – вип. XXVIII. – С.56-60.
84. Сигида Г.А. Роль зовнішньої політики Російської імперії в процесі формування купецтва Південної України в першій половині XIX ст. // Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України: зб. наук. праць VI Всеукраїнської науково-практичної конференції (Запоріжжя, 6-8 жовтня 2005 р.). – Запоріжжя, 2005. – С. 163-166.
85. Скальковский А. Ярманки, или сухопутные рынки Новороссийского края. – СПб., 1855. – 78 с.
86. Слабеев І.С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII – першої половини XIX ст.). – К., 1964. – 140 с.
87. Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. – Харків, 1925. – Т. 1. – 320 с.
88. Слабченко М. [Рецензія] Проф. Оглоблин А.П. Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика. Г.И.У. 1925 // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – 1926. – Кн. VII – VIII (1926).
89. Соколов Г.И. Историческая и статистическая записка о военном городе Елисаветграде // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. 2. – 1848. – С.386-395.
90. Сокур Ю. Правові основи торговельно-транспортного підприємництва в Україні (на матеріалах чумацького промислу XVII – XIX ст.). – К., 2009. – 202 с.
91. Сокур Ю.В. Правові основи торговельно-транспортного підприємництва в Україні (на матеріалах чумацького промислу XVII – XIX ст.) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. – К., 2011. – 16 с.
92. Стрішенець О.М. Товарне виробництво і торгівля в Україні (друга половина XVII – кінець XVIII століття) / Монографія. – Чернівці, 2009 – 304 с.
93. Струве П. Крепостное хозяйство. – СПб., 1913. – 340 с.
94. Тищенко М. Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII ст. // Історичний географічний збірник. – Б.м., 1928. – Вип. 2. – С. 1–48.
95. Тищенко М.Ф. Про участь Лівобережної України в зовнішній торгівлі Росії у XVIII ст. // УІЖ. – 1963. - №6. – С.105-107.
96. Томулець В.М. Реалізація товарів з України та інших губерній Росії на бессарабському ринку (1812–1868 рр.) // Історико-політичні проблеми сучасного світу: Зб. наук. статей. – Чернівці, 2002. – Т. 9. – С. 97–116.
97. Томулець В.М. Роль і значення торгівлі у становленні і розширенні економічних зв'язків Бессарабії з українськими губерніями (1812–1868 рр.) // УІЖ. – 2005. – Вип.5. – С.18-28.
98. Томулець В.М. Торгові зв'язки Бессарабії з Україною в 1812–1830 рр. // УІЖ, 1987. – № 6. – С. 78–85.
99. Хромов П.А. Очерки экономики феодализма в России. – М., 1957. – 367 с.

100. Шершун Т.М. Еволюція правового становища купецького стану Південної України в кінці XVIII – першій половині XIX ст. // Інтелігенція і влада. - 2004. - Вип. 3. - С.72-79.
101. Шершун Т.М. Купецтво Херсонської губернії в кінці XVIII-першій половині XIX ст.: Історія вивчення // Записки історичного факультету. - 2005. - Вип. 16. - С.89-99.
102. Шиханов Р.Б. Біржі в ринковій інфраструктурі Південної України наприкінці XIX – на початку XX ст. // Нова парадигма. – Випуск 1. – Запоріжжя : ЗДУ, 1996. – С.14-17.
103. Шиханов Р.Б. Південноукраїнські біржі в системі регулювання біржової діяльності Російської імперії // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України. Південна Україна XVIII-XIX століть. – Випуск 2. – Запоріжжя, 1996. – С. 139-149.
104. Шиханов Р.Б. Становлення біржової торгівлі у Південній Україні (кінця XVIII – XIX ст.) // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України. Південна Україна XVIII-XIX ст. – Запоріжжя, 1996. – Вип.1. – С.92-94
105. Шульга І.Г. З історії економічних і культурних зв'язків Закарпаття з іншими українськими землями і Росією наприкінці XVIII - у першій половині XIX ст. // УІЖ. – 1965. – Вип.6. – С.63.
106. Шульга І.Г. З історії економічних зв'язків України з Молдавією у другій половині XVIII ст. // УІЖ. – 1975. – №6. – С.99-102.
107. Эварницкий Д. История запорожских казаков. – М., 1900. – Т.1. – 688 с.
108. Яснопольский Н. Экономическая будущность Юга России и современная его отсталость // Отечественные записки. – 1871. - №7. – С.75-79.

Skorokhod O. History of studying the government policy for including the Southern Ukraine into the internal market of russian empire in pre-reform period

The article analyzes the scientific achievements of the problems of government policy on incorporation Ukrainian South to Empire's general economic organism in the sphere of domestic trade during the second half of the 18th century to the 1861. The analysis led to the conclusion that during almost 200 years, scientists have accumulated extensive factual material, summarized it and identified areas of scientific studies of the problem. Established that the problem is not treated the complex research.

Key words: *historiography, Southern Ukraine, pre-reform period, economic policy, trade, market, economy of Ukraine*